

«ГРОМАДЯНСЬКИЙ ГУМАНІЗМ» ЯК ОСНОВНИЙ ПРИНЦИП ФОРМУВАННЯ СУСПІЛЬНО-АКТИВНОЇ ОСОБИСТОСТІ У ФІЛОСОФСЬКОМУ ВЧЕННІ І. ГІЗЕЛЯ

І.Гізель належить до плеяди мислителів Києво-Могилянської академії, філософська спадщина якого посідає гідне місце в історії української та світової філософії. Останнім часом з'явилося чимало праць, присвячених творчості українських філософів XVII — XVIII ст., у тому числі й Інокентія Гізеля. З усієї спадщини Гізеля найбільш дослідженою є його натурфілософська концепція, яка виникла в межах схоластичної картини світу та стала підставою теоретичного осягнення природи в інтелектуальній спадщині Києво-Могилянської академії. Значною прогалиною в дослідженнях спадку Гізеля є неухвага до оригінального розгляду людської суб'єктивності. Особливу увагу привертає його тлумачення людини, як суспільно-активної особистості, з позицій християнського антропоцентричного індивідуалізму.

Дослідниками української філософії Києво-Могилянської доби, зокрема, В.С.Горським, В.М.Нічик, Я.М.Стратій, М.В.Кашубою, закладені методологічні засади аналізу різноманітних аспектів української філософії XVII ст., у тому числі й суспільно-політичного. М.В.Кашуба зазначає, що в цей період створюються окремі праці морально-дидактичного характеру, які свідчили про підвищення у суспільстві того часу інтересу до проблем моралі, до людини, як центру Всесвіту [1, с.10]. Розглядається трактат І.Гізеля «Мир з Богом чоловіку» як твір, що пробудив інтерес до критичного мислення, та став типовим явищем гуманістичної та реформаційної культури [2, с.273]. В.С.Горський висловлює думку, «що сама по собі така констатація ще недостатня для розуміння особливостей того типу філософії, який ширився у стінах Києво-Могилянської Академії» [3, с.113]. Він погоджується з Я.М.Стратій, яка вважає, що ближче стоїть до усвідомлення сутності цієї філософії визначення «барокова схоластика» [4, с.140].

Вчення про людину І.Гізеля, зокрема його суспільно-політичний аспект, містить моменти мало або недостатньо висвітлені у сучасній літературі. Тому **метою** статті є аналіз «громадянського гуманізму» як основного принципу формування суспільно-активної особистості, визначення значущості його концепції у формуванні релігійно-філософської системи даного періоду. Відповідно до мети визначено основне **завдання** — розглянути оригінальне бачення смислових факторів буття людини І.Гізелем, в основі якого лежить усвідомлення значимості і неповторності людської індивідуальності не лише перед Богом, а й перед суспільством, що веде до вдосконалення як окремої особистості, так і суспільства в цілому.

Одним з основних критеріїв онтологічного статусу людини І.Гізель визначає «свободну волю». На думку вченого, про свободу волю можна говорити лише тільки тоді, коли ми маємо можливість вибирати серед об'єктів хотіння [5, с.615]. Такий вибір стосується й сенсу життя. Це передбачає відповідальність людини за власну долю і за свої вчинки, яку вона несе не тільки перед Богом у потойбічному світі, а й тут, на землі, — перед собою і суспільством. На такому ґрунті набирає особливої ваги проблема громадського обов'язку, ідея патріотизму — любові до своєї Вітчизни, відповідальності перед рідним народом, яку широко пропагують киевомогилянські професори. В Україні цей напрям моральної філософії дістав назву «громадянського гуманізму» й втілювався у найрізноманітніших сферах духовної культури — літературі, особливо у героїчній поезії, геральдиці, портретному малярстві тощо. «Твір про всю філософію» та «Мир з Богом чоловіку» І.Гізеля містять положення, які дають змогу віднести їх до творів такого спрямування.

Як частина природи людина вводиться до системи світового причинного зв'язку. Отже, людина вважалась вільною у вчинках стосовно Бога і не вільною щодо природи. А це зу-

мовлювало необхідність з'ясувати, у чому саме полягає залежність людини від природи, до якої міри вона є необхідною і чи можливо її певним чином зменшити або уникнути. Постає питання про міру й можливість свободи людини у межах природної необхідності.

На відміну від західноєвропейської філософії того часу, що ототожнювала розум з волею і тим самим свободу розуміла як пізнану необхідність (Б.Спіноза), Гізель, визнаючи взаємозв'язок і взаємозалежність розуму (інтелекту) і волі, чітко розмежовує їх. Воля, вважає він, не є вільною від розуму, вона втілює «практичні» рішення розуму. Розум сприймає об'єкт чи факт, аналізує, його, робить висновки і пропонує волі програму здійснення вчинку. «Для вільного виявлення вона потребує попереднього пізнання з відповідним зверненням до розуму. За браком такого пізнання початкові первинні душевні поривання не вважаються ні вільними, ні гріховними» [5, с.179]. Але ситуації часто бувають неоднозначними, і тому розум пропонує волі різні варіанти рішення, оцінюючи їх з огляду блага для людини. Інтелект, вважає філософ, надає волі «свободу суперечностей», він може впливати на волю морально, озброюючи її знаннями блага, з огляду на яке воля має здійснити свій вибір. Отже, воля залежить від інтелекту, але у межах цієї залежності вона реалізує власну свободу вибору.

Водночас і воля, у свою чергу, здатна впливати на розум, а в стані сильного афекту може й придушити розум, здійснюючи свій вибір без його поради: «Сила волі видається більшою, від інтелекту, бо в ній зосереджено владу, яку людина має над своїми актами» [5, с.205].

Опосередковуючою ланкою, що єднає акт розуму і волі, вважалась розсудливість, яка належить до інтелектуальних властивостей, що спрямовують акти волі. Розсудливість буває природною (вроджена розумність, інтуїція) і філософською (властивість через розум обирати зручний шлях діяльності).

Розсудливість спрямовується на досягнення згоди і гармонії між розумом та волею. Така гармонія є провідною добродієністю на шляху досягнення досконалості. Відповідно до цього вчинки людей поділялися на «фізично» і «морально» досконалі. «Фізично» і «морально» досконалим є вчинок, що ґрунтується на гармонії розуму й волі. Якщо ж вчинок здійснено завдяки розуму, що придушує волю, чи навпаки, шляхом вольового вибору всупереч розуму, то він може бути лише фізично, а не морально досконалим. Внутрішня гармонія людини залежить не лише від згоди між розумом і волею, а й від здійснених актів відповідно до обраної життєвої мети. Об'єктивно для будь-якої людини такою метою є благо.

Тому важливою проблемою є з'ясування, у чому це благо полягає і яким воно може бути. Тим самим наперед висувається надзвичайно гостра для барокової епохи (як будь-якої переломної доби) проблема сенсу життя, визначення мети, до якої повинна прагнути впродовж свого життя людина.

Цю проблему Гізель розв'язує у двох аспектах: йдеться про «фізичну» і «моральну» мету людини. «Фізичною» чи «просто останньою» метою Гізель визначає досягнення блаженства, що полягає у «ясному баченні Бога». Це вважається найвищою досконалістю людини. «Моральну» мету він пов'язує із земним життям і реалізується через досягнення блага у реальному бутті. Шлях до реалізації цієї мети для кожної людини пролягає через досягнення проміжних цілей, сукупність яких утворює громадський моральний кодекс культури українського бароко.

Благо мислитель розглядає як загальну мету всього людства. Але у кожній людині моральна мета своя, що й зумовлює наявність різних іпостасей, в яких виступає благо. Благо може бути істинним і уявним, внутрішнім і зовнішнім, корисним, почесним або приємним. Уявне на відміну від істинного — це таке благо, якому насправді не властива та доброта, що вважається притаманною йому. Внутрішнє благо — це духовні добродієності, здоров'я, сила людини тощо. Зовнішнє — те, що властиве не людині, а її оточенню (гроші, багатства, почесні й Бог). Корисним є благо, що приводить до володіння чимось; почесним — коли воно являє собою раціональну природу як добродієність; приємним — коли воно приносить задоволення. Кожен обирає собі те, що йому більше до вподоби. Загалом благом вважається все, що стало для людини бажаним [5, с.386].

Здійснюючи вчинки на шляху до досягнення добродієності, людина керується природними потребами — вони споріднені з тваринними інстинктами і є основою мотивації вчинку, а також,

розумом і волею — це духовні добродієвості, що споріднюють людину із субстанцією і місцем, де людина народилася і живе. Останнє передбачало необхідність урахувувати, до якого народу і стану з відповідними традиціями, звичками, етичними і естетичними нормами належить людина. Теорія бароко, по суті, вперше звертається до спостереження над національним характером, підкреслює необхідність розвивати і вдосконалювати його, виправляти властиві йому вади і таким чином примножувати славу рідного народу.

Етичне вчення викладається Гізелем на підставі з'ясування ставлення людини до Бога, власної душі й суспільства. В усіх цих аспектах моральність пов'язується з побожністю та благочестям і розглядається невіддільно від критики занепаду звичаїв у тогочасному суспільстві. Особливо багато уваги мислитель приділяє проблемам добра і зла, моральних цнот і вад, а також морального обов'язку. Впадає в око, що в запропонованих ним визначеннях цнот відобразився певний нахил українців до особистісно-індивідуального світосприймання, пошанування прав окремої людини, на відміну від переважання общинно-колективістських засад, зокрема, у росіян. За умов національно-визвольних змагань «заховування кожного при своїй власності» могло тлумачитися досить широко, як право на свою землю, віру, мову, державу. Бо ж справедливість у Гізеля є водночас і цнотою, і чином або реалізацією права.

Гізель жив за часів, коли в Європі на ґрунті змін економічного, соціального й політичного життя продовжувалися процеси «акультурації», вироблення тих цивілізаційних навичок, манер і норм поведінки, які стали властивими для Нового часу. Це був тривалий процес перебудови людської особистості, що вимагав від неї не лише дедалі більшого самоусвідомлення, заглиблення у власний внутрішній світ, але й самообмеження, самозасудження, приборкання для того, щоб можна було жити у цивілізованому суспільстві, враховувати потреби й запити інших людей.

На шляху досягнення добродієвості людина змушена повсякчас долати пристрасті та афекти, які спонукають її вдаватися до тих або інших крайнощів. Істинна добродієвості — у золотій середині, але додержання її змушує вступати у конфлікт із собою, породжує внутрішній дискомфорт, невпевненість. Такий стан, з погляду культури бароко, є необхідним елементом життя, який вносить в останнє боротьбу і рух, без чого життя не могло б існувати, а тим більше, бути цікавим.

Розмірковуючи про природу людини, Гізель зазначав, що вона не є лише тілесною і духовною, а має багато вимірів і серед них одним з головних є її суспільне ество. Він розумів, що стосунки людей у суспільстві опосередковуються через речі й майнові відносини. Бо тілесні потреби у земному житті змушують їх не лише мати справу з речами як засобами для існування, а й об'єднуватися певним чином для набуття та розподілу різних матеріальних благ. Але чим меншою є залежність людини від царини речей, тим більшою, на його думку, є її як внутрішня, так і суспільна свобода. У зв'язку з цим Гізель поділяв усіх людей на тих, хто ставиться до речей як пан і володар, підпорядковуючи їх потребам як своїм, так і ближніх, і тих, хто сам підпорядковується речам, стаючи їх рабом і невільником.

Ця тенденція вже помітна у творі І.Гізеля «Мир з Богом чоловіку», який був написаний з практичною метою — виправити мораль тогочасного суспільства, викоренити моральне зло, — адресоване цареві Олексію Михайловичу. Книга Гізеля не була сприйнята позитивно, навпаки — засуджена як еретична, і була заборонена. Та, без сумніву, за практичною спрямованістю «Миру» криється пошук суспільного ідеалу.

У творі ми знаходимо осмислення автором усіх сторін життя тогочасного суспільства. Його «Мир» є ніби керівництвом до розуміння тих моральних засад, на яких ґрунтується тогочасне життя у свідомості представників верхньої верстви суспільства, вже зачепленої новизною, що відображала вторгнення у феодальний світогляд нових понять класу, який почав своє сходження», — відмічає відомий дослідник В.М.Перетц [7, с.185]. Книга І.Гізеля, по суті, є кодексом моралі бюргерства XVII століття — автор висуває на перший план пороки, злочини проти особистості, а не проти майна, для нього важлива не прямолінійна принциповість, а практичний бік кожного питання. Він засуджує бездіяльність, лінощі, розкоші, безтурботне життя можновладців, їх невігластво та зневагу до своїх обов'язків.

Аналізуючи гріхи Гізель формулює поняття «спільне благо» (*bonum publicum*), про який, хоча й з іншого приводу, згадував ще Ф.Скорина в одній з передмов до свого видання біблійних книг. Спільне благо, як принцип, якому повинна підпорядковуватися діяльність правителів, — це поняття вже нового часу, коли відживають успадковані від середньовіччя поняття. Хоча мірилом для правителя залишається, за Гізелем, його власна совість; правитель та його підлеглі повинні запитати її, «аще возлагают на подданных своих необычные уроки и дани без народноя потребности, истязующе их на своя в избытки в пиrowаніях, украшеніях, дарах и иных суетствах. Аще их отягощают услугами, работою подводами над должность... без мзды. Или повелевают им, дабы иных слуг господских, изрядно же воев, туне питали с великою обидою и тщетою» [6, с.403].

Аналізуючи гріхи, Гізель викриває владу і її представників, які змушують народ купувати зітлілі насіння дорогою ціною, видають закони не заради спільного блага, «но дабы ся сами из преступников обогащали». Влада притісняє людей, змушуючи їх продавати їй бажане; «именія, отказанныя на сырых, на больницы и на самую церковь, себе присвояют... церковь и духовных уничают» і порушує їх права і вольності. Влада не захищає православної віри, вдів, сиріт і убогих; дає владу негідним і недостойним, і, впевнившись в їх непридатності, «от сана таковых не извергают», протегуючи, таким чином пороку. «Аще не имут попечения, дабы подданныи их жили в мире, без обиды и насилия», не захищають від розбійників, «собирают пенязи, яко бы на общую потребу», наприклад, на виправлення доріг і мостів, і собі привласнюють. Грабують купців, насильно одружують слуг, карають смертю «без изыскания вины», творять всяке насилля [6, с.404-405]. Цей ґрунтовний перелік злочинів проти «спільного блага» добре знайомої Гізелю влади в Україні може сперечатися з гнівними речами про неї Івана Вишенського. Докладний аналіз діяльності різних гілок влади, є свідченням того, що Гізель, усвідомлюючи всю складність тогочасних суспільних відносин, не заперечує поділу влади на виконавчу та судову.

Враховуючи складність і опосередкованість суспільних стосунків, Гізель виокремлював три можливі стани людського життя — тілесний, душевний і духовний. Перший з них — тілесний — притаманний тим людям, які шукають собі прибуток, задоволення й радощі, віднімаючи щось у інших, шкодячи їм, кривдячи й засмучуючи. Такими є всі лупії, драпіжники, лихварі, розбійники, загалом несправедливі люди.

Душевний та духовний стани людського життя зумовлюються людською індивідуальністю. А вона, у свою чергу, визначається тим духом, який втілюється в неї Богом при народженні й кожній дається різний. Будучи обдарованою свободою волі, людина на свій розсуд творить свою індивідуальність, і якою вона буде, великою мірою зумовлюється й нею самою. Це залежить від виховання та освіти, а отже, від батьків, наставників, церковних учителів, які навчають дітей не лише наукам, але й добрим звичаям, моральності, побожності. Індивідуальність формується й оточенням, історичними обставинами часу й місця, але цей чинник найменше залежить від волі людини й найважче піддається коригуванню. Отже, індивідуальність не є чимось, що абсолютно задане людині, вона й сама може бути активним і дійовим чинником у її формуванні, а тому несе відповідальність перед Богом за себе. Ці погляди відповідали світоглядним уявленням бароко, які зароджувалися в Україні й проникали не лише у філософські й теологічні побудови, у поезію, в осмислення історії, але і в побут.

У «Мирі з Богом чоловіку» людина розглядалася переважно як особистість, індивід, що стоїть наодинці перед Богом. Суспільство у той час могло мислитися лише як сукупність атомарних особистостей. Але вважалось, що останні підпорядковані певним законам (божественному, природному, громадянському) й поєднані спільною метою, яка впливала з їхньої природи, що розумілась як сукупність душі й тіла. Відповідно до цього й мета людей уявлялась подвійною: земною та небесною, її реалізація, згідно з тогочасними концепціями, забезпечувалася певним об'єднанням атомарних особистостей для цілеспрямованої діяльності. Це об'єднання загалом мало вигляд ієрархії. Кожна особистість стояла на певному щаблі ієрархії, належачи до відповідного стану, корпорації й тим самим до ієрархії загалом.

У «Мирі» цей суспільний устрій приймається як даність і спеціально не досліджується. Мета автора, як представника церкви — залагодити, примирити найбільші суспільні протиріччя, закликати всі сторони до братерської любові й милосердя. Гізель торкається споконвічного

питання про відносини багатих і бідних, яке не раз піднімалось у творах давньої християнської літератури, і які мають історію з часів Іоанна Златоуста у масі різного роду «слов» і повчань, якими духовні автори на Русі намагались врегулювати ці відносини. Гізель, з одного боку, вирішує протиріччя бідності й багатства у традиційному дусі християнської моралі; з іншого — вносить неочікувані нововведення у вирішення питання про ставлення бідних до власності багатих. Звернемося до тексту його роздумів. «Богатые согрешают, — пише він, — аще богатство себе стяжали удобіем неправедным; аще взаим дают пенязи кому на лихву, или ими коего-либо неправеднаго ищут прибытка; аще не подают милостыни, паче же сущим в нужде; аще из богатства своего гордятся и высокоумрствуют, на то возлагают всю надежду, предпочитают его паче Бога и волят отщеватися благ вечных, преступающе кую-либо заповедь божию, нежели уделити или какого-либо избыти, люб множае не притяжати благ временных, согрешающе яве противу яснаго и доволнаго запрещенія апостолскаго» [6, с.427]. За такого погляду на багатих Гізель далекий він ригористичної оцінки гріхів бідних по відношенню до багатих. Це — те нове, чого не зустрічаємо у традиційній літературі: гріх іноді може й не бути гріхом, стверджує він, - або бути зовсім нікчемним; наприклад, на думку мислителя, крайня скрута дозволяє бідному «взятіе и удержаніе вещей чуждых в последней нищете, ея же ради не могл бы кто отнудь живота соблюсти, аще бы чуждаго у себе не имел и тем себе не живил, понеже в последней нужде вся суть обща по разумению учителей» [6, с.33]. А трохи раніше, коли він веде мову про простимі та непростимі гріхи, він пише: гріх може бути великий — і малий, наприклад: великий гріх — вбивство, ураження, «украденіе вещи великоя», а малий — «в яковем удареніи, в украденіи единой цты у богатога» [6, с.27]. Таким чином Гізель показує, що для нього і речі, і відношення до них мали умовний, відносний характер, з врахуванням причин, якими визначалось здійснення людиною «гріха».

Отже, у Гізеля ми знаходимо нове розуміння поняття «спільного блага», яке він наповнює гуманістичним змістом. «Спільне благо» філософ визначає як принцип, якому повинна підпорядковуватись діяльність не лише правителів. На його думку, цей принцип служить критерієм оцінки дій кожної людини. Виходячи з ідеї «спільного блага» однаково виправдовуються перед Богом і суспільством знедолені і нещасні та однаково грізно засуджуються з погляду божественної і суспільної моралі зловживання своїм становищем «сильних світу цього».

Гізель належав до тих нечисленних мислителів XVII сторіччя, які, розбудовуючи підвалини духовності, українського народу, добре розуміли значення волі, енергії, діяльної сили в житті особистості й народу загалом. Його ідея про добровільне самозречення власної волі на користь божественної й цілковите підпорядкування останній розв'язувала в теологічній формі важливе суспільне питання. По суті, вона санкціонувала й освячувала жертвність людини в ім'я політичної свободи нації, її інтересів. Зворотним боком цього зречення власної волі й підпорядкування її волі народу стає багаторазове посилення волі та активності самої особистості. (Волю не я, в мені воліє й діє Бог, народ). Врешті, у цьому відображалися й історичні реалії тогочасного життя українського народу та його козацької республіки. Боротьба за релігійну, національну, політичну свободу вимагала концентрації на цьому всієї волі кожної окремої особистості. Як засвідчують навіть іноземні автори, козаки часто перемагали не лише завдяки добрій організації й гнучкій тактиці свого війська, а й завдяки своїй надзвичайній витривалості й здатності до самозречення в ім'я загальної мети.

Таким чином, І.Гізель стає на засади громадянського гуманізму, який мав велике значення для формування ренесансного (антропоцентричного) індивідуалізму. Розвиток індивідуальної самосвідомості відбувався через усвідомлення значущості й неповторності діяльності на користь суспільства.

Діячі та випускники Києво-Могилянської колегії, а згодом академії, серед яких І.Гізель займає почесне місце, відверто ставали на шлях заперечення середньовічного аскетичного вчення, яке засуджувало насолоду життям, кликало дбати лише про душу. Керуючись ідеєю громадянського гуманізму, вони спрямовують свої настанови на те, щоб зробити людину здоровішою, кращою, добрішою, гуманнішою, вселити в неї віру в свої сили, що на їх думку,

сприятиме вдосконаленню всього суспільства. Таке гуманістичне розуміння людини є передумовою визнання її права на найбільш повне сприйняття світу й активну, багатогранну в ньому діяльність.

Дана постановка питання загострила увагу до людини як соціальної реальності. Нове розуміння гідності людини, її шляхів досягнення щастя на землі, підкреслення величі її розуму, свободи волі і творчого начала в самій людській природі становить суть християнського гуманізму І.Гізеля, що, у кінцевому рахунку, веде до переоцінки традиційних норм буття людини.

Література

1. Памятники этической мысли на Украине XVII— первой половины XVIII ст. /Сост. М.В.Кашуба. — Київ, 1987.
2. Філософія Відродження на Україні: Зб. наук. ст. / М.В.Кашуба, І.В.Паславський, І.С.Захара — Київ, 1990.
3. *Горський В.С.* Філософія в українській культурі: (методологія та історія). // Філософські нариси. — Київ, 2001.
4. Історія філософії України. — Київ, 1994.
5. *Gieselii I.* Opus totius philosophiae 1645 — 1647. Ін-т рукопису ЦНБ НАА Укр. — Мел.М.П. /128 — с.
6. *Гизель И.* Мир с Богом человеку. — Київ, 1669.
7. *Перетц В.Н.* Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI — XVIII веков. — М.–Л., 1962.
8. *Гизель И.* Мир с Богом человеку. — Київ, 1669.

Надійшла до редакції 14.02.2007 р.